

»Indgreb i marsklandets sjældne og særegne skønhed«

Diskussionen om afvanding og naturfredning i
Tøndermarsken 1925

Af SØREN ELLER

Tøndermarsken blev afvandet i årene 1925-1933. Det store ingeniørprojekt indvandt megen ny landbrugsjord, og det var også meningen med projektet. Men selvom tiden kaldte på grundforbedring og tekniske fremskridt, så var der også andre, kritiske røster. Blandt dem var kunstmaleren Emil Nolde, der blev bakket stærkt op af Danmarks Naturfredningsforening. Søren Eller ser her på det store afvandingsprojekt – og på Noldes mindre indgribende alternativ.

De naturgeografiske udfordringer

Vadehavsområdet udgøres af hele kystområdet fra Ho Bugt nord for Esbjerg og sydpå over statsgrænsen til Tyskland og videre helt ned til Holland/Belgien. Så længe der har boet mennesker i området, har livsbetingelserne her omfattet risikoen for pludselig død og ødelæggelse, forårsaget af stormfloder og oversvømmelser. I disse lavtliggende marskegne har livsvilkårene været anderledes ekstreme end i de højere beliggende områder af Danmark.

For at forstå årsagerne til de helt specielle forhold er det nødvendigt at gå helt tilbage til sidste istids afslutning og kort se på, hvorledes de naturgeografiske udfordringer har udviklet sig frem til i dag.

Under sidste istid eksisterede Nordsøen ikke, som vi kender den i dag. Den var blot en mindre sø på det sted, hvor Nordsøen i dag er dybest.¹ Det skyldtes, at havniveauet overalt var meget lavere end i dag, fordi enorme mængder vand var bundet i de store ismasser rundt omkring på kloden. Hele Skandinavien – med undtagelse af det sydvestlige Jylland – var isdækket. Fra isranden løb smeltevandsfloder vestpå. Floderne aflejrede de tykke, sandede lag, vi i dag kender som hedesletter.

Da isen endeligt smeltede væk omkring 11.500 f.Kr., begyndte Danmark at vippe over en akse fra Ringkøbing i nordvest til Møn i sydøst. Befriet for isens dødvægt hævede det nordøstlige Danmark sig, mens det sydvestligste Danmark sænkede sig, og disse bevægelser foregår stadig. Den sker med en gennemsnitshastighed på $1\frac{1}{4}$ millimeter pr. år. Det lyder ikke af meget, men det er blevet til noget gennem årene: Regner man efter, så lå Tønder-området for 13.500 år siden knap 17 meter højere end i dag! I sagens natur har denne landsænkning forøget risikoen for oversvømmelse.

Hertil kommer tidevandet. Tidevand er som bekendt sol og månens tiltrækningskraft på oceanernes vandmasser. I Nordsøen kommer der to gange i døgnet en tidevandsbølge op mod Danmark fra sydvest. Højvandstidspunktet forskyder sig over tid, idet der er 12 timer og 25 minutter mellem to højvandstidspunkter. Forskellen mellem høj- og lavvande – kaldet tidevandsamplituden – er ved Vidåslusen under normale forhold på omkring 1,8 m.

Det sidste naturfænomen uden for menneskets indflydelsesmulighed er de hyppige storme fra vestlige retninger i Nordsøområdet. Det skyldes de vandrende lavtryk (cykloner), som kommer fra Caribien og op mod Island, hvor de ofte forstærkes, inden de når Nordvesteuropa.

Disse naturkræfter: Et stigende havniveau kombineret med en gradvis sænkning af landoverfladen, hyppige voldsomme storme fra vestlige retninger, der ofte forstærkes yderligere ved sammenfaldet med et højvande, udgør et effektivt, dynamisk værktøj. Det er disse massive ødelæggelseskræfter, der truer de lavtliggende marskegne i Vadehavsområdet; kræfter, som menneskene har været oppe imod, siden de slog sig ned i området efter sidste istid.

Stormflod og digebyggeri

De første skriftlige kilder om de særlige livsvilkår i Vadehavsområdet findes i romerske beretninger fra de første århundreder inden vor tidsregnings begyndelse. Grækeren Pytheas var på gennemrejse i år 325 f.Kr., og han beskrev tidevandsområderne i den sydlige Nordsø: »Verdens ende, hvor vand, is og luft blev til et«. Han har »set havets lunger, en pulserende bevægelse af havspejlet i regelmæssige rytmer op og ned«. Hans sammenligning er uovertruffen; et moderne luftfoto af en naturlig marskeng med foranliggende vadestrækninger, loer,

Johannes Mejers kort fra 1648 over Tønderbugten og Vidåens delta (udsnit). Tak til Anne Marie Overgaard.

prieler, render, løb og dyb, som man f.eks. kan se det på Skallingen, ligner til forveksling et snit gennem menneskets respirationsveje. Også romeren Plinius den ældre beskriver området på et felttog i år 47, hvor han bl.a. bemærker værftsbebyggelsen i området.² De første danske beskrivelser findes hos Saxo, der detaljeret skildrer marsk-områdernes livsvilkår og karaktertræk.

De første gode kort over området er fra omkring 1240. De kendes i kopi af kartografen Johannes Mejer fra omkring 1650. Johs. Mejers kort var forbavsende nøjagtige. Siden er der fremstillet flere gode og detaljerede kort over marskområderne: Andreas Hinrichsens kort over Rudbølområdet fra 1793 og Videnskabernes Selskabs kort over Tøndermarskområdet fra 1801. Ved at studere alle disse gamle beretninger og kort finder vi vidnesbyrd om mange detaljerede forhold og kan følge udviklingen i området gennem de sidste 700-800 år. Udviklingen i kortene viser, at der gennem århundrederne er tabt meget store, tidligere beboede områder længere mod vest; områder, der eta-

pevis er blevet erobret af havet. Et resultat af de kraftigste stormfloders katastrofale hærgen.

Gennem stormflodsberetninger fortælles om mange rædselsvækkende katastrofer.³ Her skal bare nævnes nogle få af de værste: 1362 (den anden »grote Mandranck« – den første var i 1162), hvor der – nok overdrevent – tales om op til 200.000 omkomne. 1634, hvor der sandsynligvis omkom 15.000 mennesker langs kysten. 1825, hvor den samme storm også var skyld i, at Agger Tange ved Limfjordens vestlige ende blev gennembrudt, ligesom den et døgn tid senere forårsagede store oversvømmelser på Lolland og Falster. Her medførte det vandlidende marker i årevis – og gentagne lokale udbrud af malaria i resten af 1800-tallet!⁴ Rejsbykatastrofen den 10. august 1923 kostede 19 mennesker livet.⁵ Det er sidste gang, der er registreret dødsfald i forbindelse med en stormflod på dansk område. Alle de omkomne var arbejdere, som var i færd med at anlægge det nye Rejsbydige. Nævnes skal også stormfloden den 3. januar 1976, hvor vandstanden nåede op på 4,92 m over D.N.N. (Dansk Normal Nul, havoverfladens gennemsnitlige niveau) – og hvor Tønders befolkning måtte evakueres. Denne stormflod førte til, at Folketinget i 1977 vedtog loven om Det Fremskudte Dige, hvis byggeri startede sidst i 1970'erne.

Den seneste stormflod indtraf den 3. december 1999, da den stærkeste registrerede orkan nogensinde ramte Danmark i området mellem Rømø og Mandø.⁶ På Rømø blev middelvindhastigheden (målt over ti min.) registreret til 38,1 m/s, og i vindstød helt op til 51,4 m/s. I Ribe målt vandstanden til mere end 5,12 m over D.N.N., men da ophørte måleren med at virke. Orkanen kulminerede ved 18.00-tiden, da der var ebbe. Havde stormen ramt området seks timer senere, ved midnatstid, så ville det have medført omfattende digebrud overalt på den sønderjyske vestkyst, fordi vandstanden i så tilfælde havde nået omkring 1,5 m højere op. Men heldet var med os; kun Juvrediget på Rømø blev gennembrudt, og uden at det medførte større skader.

Netop digebyggeri har gennem tiden været den bedste mulighed for at reducere skaderne fra de mange stormfloder. De første diger, der blev bygget, kaldes for sommerdiger. De kunne nemlig kun forhindre de normalt mindre sommeroversvømmelser. Men det var nødvendigt for at redde afgrøderne – ellers betød det sult den følgende vinter. I Tønderområdet opførtes allerede i 1436 digerne omkring Vidding Herreds Gamle Kog, der kom til at ligge som en stor ø i den vestligste del af Vidåens delta. Møgeltønder og Højer Koge blev beg-

ge inddiget ved opførelsen af Højer-Rudbøl-Lægan-Grelsbøldiget i 1556. Senere kom også Gammel Frederiks Kog og Rudbøl Kog til i perioden 1692-1715. Det tidligere havdige med Højer Sluse er opført i 1861, og under 1. Verdenskrig opførte russiske og franske krigsfanger i tysk fangenskab diget fra Ballum og nordpå til Astrup Banke. Efter Genforeningen i 1920 var det netop ved opførelsen af Rejsbydiget videre nordpå fra Astrup Banke til Ribediget, at katastrofen indtraf i 1923. Og senest blev Det Fremskudte Dige indviet i 1982. Det strækker sig fra Emmerlev Klev og sydpå til Hindenburgdæmningen ved Sild.

Tanker om Tøndermarskens afvanding – indtil 1920

Fra slutningen af 1800-tallet kendes mange smukke sort/hvide fotografier af oversvømmede enge tæt på Tønder by. Fælles for dem er, at de er optaget i vinterhalvåret, hvor de mange vandrende lavtryk fra vest altid har sendt store nedbørsmængder ned over det sønderjyske område. Herfra løber nedbøren og vinterens smeltevand via de store vestvendte vandløb ud mod Vadehavet for at ende i Nordsøen. Når stormene blev for voldsomme, lukkede Højer Sluse i 1861-diget for at undgå indtrængende havvand. Men herved blev de lavest beliggende engstrækninger i det flade marsklandskab ofte oversvømmet af det såkaldte bagvand, der nu ikke længere havde frit udløb. Det var ikke blot et problem for landbruget, at markerne stod under vand. Også datidens samfærdsel blev stærkt hæmmet, fordi hverken Vidåen eller de andre vandløb var beskyttet af sammenhængende ådiger.

Problemet havde været kendt så langt tilbage, nogen kunne huske. Men først i begyndelsen af det 20. århundrede var teknologien udviklet tilstrækkelig til, at det blev muligt at få styr på afvandingen. Sønderjylland var efter 1864 en del af det tyske rige. I den tyske tid foretog man enkelte mindre tilløb til at løse oversvømmelsesproblemerne i Tøndermarsken, men udbruddet af 1. Verdenskrig i 1914 satte en stopper for dette arbejde.

Det var ikke, fordi der manglede fantasifulde planer. Efter sigende gik en af dem ud på at udgrave en slags nordlig »Kielerkanal« (Nord-Ostsee-Kanal) fra bunden af Flensborg Fjord og mod vest via de nuværende grænsevandløb til udløb i Vadehavet ved Højer. En anden plan så dagens lys i 1920, da en P.I. Diederichsen foreslog at anlægge

Oversvømmede marker syd for den nuværende Kongevej i Tønder. Billedet er taget ca. fra Sønderlandevej nr. 1 omkring år 1900. Foto: Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

en arealinddæmning, der indebar en stor dokhavn ud for Højer med en søfartskanal helt ind til Tønder by. Planen omfattede et nyt dige fra det gamle Højer Dige til Havneby på Rømø, hvor søfartskanalen skulle løbe gennem en ny kæmpesluse ud i Højer Dyb og videre ud i Nordsøen gennem Lister Dyb. Endelig skulle området mellem Rømø og fastlandet tørlægges ved anlæggelsen af endnu et nyt dige fra Rømos nordkyst over til Astrup Banke. På kortet med planen var der ikke tænkt særlige tanker om, hvorledes vandet fra Brede Å skulle komme videre ud i Nordsøen.

Selv i dag med en langt højere udviklet teknisk formåen ville sådanne fantasiplaner have været enormt omkostningstunge; vel i størrelsesordenen af flere Storebæltsbroer. Og teknisk ville det også være en udfordring i kæmpeformat. Endelig var det dengang som i dag nærmest totalt umuligt at finde politisk vilje til sådanne kostbare løsninger, da fordelene kun ville have interesse for et meget lille mindretal af befolkningen.

Forudsætningerne efter 1920

Ved Genforeningen i 1920 gav den nye politiske situation fornyet fokus og energi til de sønderjyske landsdele, der nu var en del af Dan-

Tønder set fra vandtårnet omkring 1920. I forgrunden Skibbroen. Byen er omgivet af oversvømmede arealer. Foto: Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

mark. Velviljen fra den danske stat for at gøre noget for de »hjemvendte landsdele« var meget stor. I Folketing og Landsting var man meget positiv over for at udvikle områderne som en slags tak for sønderjydernes loyalitet over for Danmark. Og vel også for at sikre loyaliteten i fremtiden. Noget af det første, der blev igangsat, var færdiggørelsen af et sammenhængende sønderjysk havdige ud mod Vadehavet; herunder Rejsby-diget, hvor der som nævnt ovenfor omkom 19 digearbejdere ved stormfloden i august 1923.

I denne forbindelse er der nogle nødvendige forudsætninger for at forstå tiden i 1920'ernes Danmark, hvor beslutningen om Tøndermarskens afvanding blev truffet:

1. National eufori efter afstemningen i 1920. Nationalfølelsen var i højsædet, hvilket bl.a. afspejles i den for moderne øren noget svulstige retorik på valgplakaterne: »En røvet Datter, dybt begrædt, er kommet frelst tilbage«.
2. Det sønderjyske samfund var stærkt polariseret. Befolkningen havde måttet vælge side ved at bekende sig som enten dansksindet eller tysksindet. Der var ingen vej midtmellem.

3. Grænsedragningen gav anledning til en mærkbar administrationsændring. Alle de tidligere tyske embedsmænd blev udskiftet med nye danske. Heraf en hel del akademikere, som alle kom fra stillinger andre steder i kongeriget eller direkte fra landets eneste universitet i København.
4. Tønder bys tidligere opland blev stærkt reduceret. Tønder var med sin gamle status som købstad fra 1243 en oplandsby i det vestlige Slesvig med mange administrative funktioner. Den havde et handelsopland, der i syd grænsede op til oplandet for Husum. Nu blev hele Tønders sydlige opland skåret væk ved den ny grænsedragning.
5. Landbruget var dengang det klart dominerende erhverv ikke bare i det nye Tønder Amt, men i hele kongeriget. Det betød, at de store frugtbare marskarealer var politisk betydningsfulde for udviklingen af egnens erhvervsliv.
6. Efter afslutningen på 1. Verdenskrig var der over det meste af Europa en stærk tro på fremtiden, da krigens ragnarok endelig ophørte. Det førte bl.a. til oprettelsen af Folkeforbundet i 1919, som gav tro på, at staternes indbyrdes uenigheder for fremtiden kunne bilægges ved forhandlinger og ikke ved krig.
7. I begyndelsen af det 20. århundrede fremkom der et helt nyt natur-syn: Naturen kunne tøjles ved hjælp af teknik og snilde og udnyttes til gavn for mennesket.

Både tiden og dens livsvilkår var dengang helt anderledes end i dag. Det er derfor nytteløst at kritisere den tids beslutninger med ens bedreviden eller et kontrafaktisk historiesyn; det ændrer alligevel ikke historiens gang. Derimod kan man til alle tider lære af fortidens fejltagelser!

Fire afvandingsprojekter for Vidådalen

Grænsedragningen i 1920 ændrede Tøndermarskens statsretlige tilhørsforhold. Men naturforholdene kender ingen grænser. Det var derfor nødvendigt med et dansk-tysk samarbejde. Noget af det første var en overenskomst vedrørende »Ordningen af Vandløbs- og Digeforhold ved den dansk-tyske Grænse«, en del af traktaten af 10. april 1922 mellem Danmark og Tyskland. Det er en meget detaljeret beskrivelse af bl.a. vedligeholdelsesbestemmelser og regulering af grænse-

vandløbene, som den dag i dag stadig findes frem ved de årlige fælles inspektioner af de vandløb, som udgør grænsen mellem de to stater.⁷

Samtidig nedsatte den danske stat en særlig »Afvandings- og Grundforbedringskommission for Tønder Amt vedrørende Ordningen af Afvandingsforholdene i Marsken ved Tønder samt i tilstødende Områder«. Der er ingen tvivl om, at Kommissionens medlemmer betragtede »Grundforbedringen« (dvs. forbedringen af landbrugsforholdene) som sit primære formål, og at nedsættelsen af oversvømmelsesrisikoen for Tønder by kom i anden række. Det ses bl.a. af den store indflydelse på kommissionsarbejdet, som landbruget fik gennem digelagene.

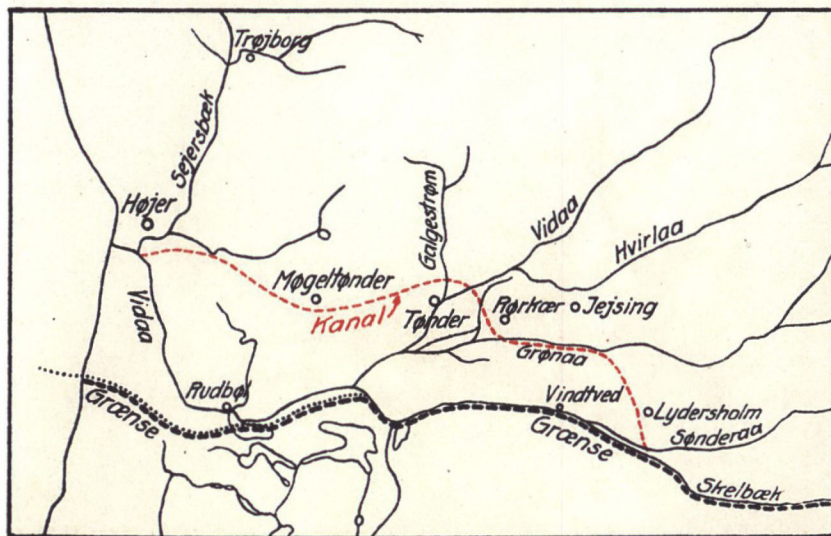
Formanden for Kommissionen blev Poul Chr. Stemann (1891-1966). Kommissionen barslede allerede den 29. marts 1922 med fire forslag til »Afvandingsprojekter for Vidådalen«.

Projekternes idémæssige ophavsmand var en yngre ingeniør fra Varde, Ulrik Pedersen (1885-1964). Han udviklede sig senere til en af de mest kontroversielle danske vandbygningsingeniører. Ud over Tøndermarskafvandingen fremkom han med idéer til afvandingen af mange andre danske områder. Det eneste andet større projekt fra hans hånd, der blev igangsat og gennemført, var inddæmningen af Kalvebod Strand på Vestamager i 1939, hvorved Amager fik sin karakteristiske pærefacon. At dette projekt overhovedet blev til noget, skyldtes i højere grad massearbejdsløshed og frygt for deraf følgende politisk uro i København end praktiske eller økonomiske grunde. Frygten lammede enhver kritik af visdommen i denne enorme investering i nyt land, hvis eneste anvendelse var at skaffe nye skydebaner til militæret.⁸ Ulrik Pedersen var i det hele taget en mand med store idéer. Et andet af hans storstilede projekter var en gigantisk dæmning mellem Ærø, Tåsinge og Langeland. Dette projekt, der ville have udtørret størstedelen af det sydfynske øhav, blev heldigvis aldrig til noget!

De fire projektforslag til afvandingen af Tøndermarsken kan kort opsummeres som følger:

1. **Projekt A.** En ny, stort anlagt kanal fra Sønderå ved Lydersholm og nord om Tønder by til Højer skulle overtage afstrømningen fra Sønderå, Grønå, øvre Vidå (Arnå og Hvirlå) og Galgestrøm. Herved ville de ydre koge i Tøndermarskområdet modtage mindre overfladevand, som derved ville nedsætte risikoen for oversvøm-

Projekt A.

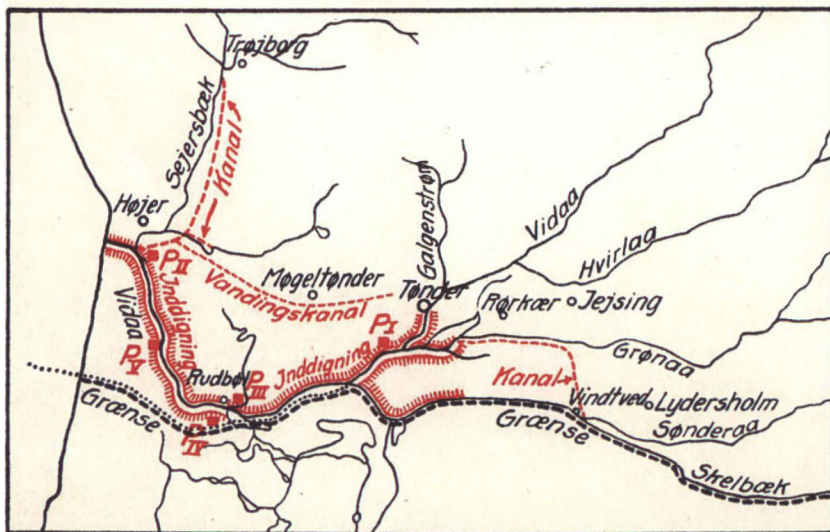

Projekt A: Randkanal. Kort: Indstilling fra Afvandings- og Grundforbedringskommissionen for Tønder Amt, 1922.

melser omkring Tønder by. Ulempen med projekt A var dog, at det i mindre grad end i de andre tre projekter ville tillade en rationel intensiv landbrugsudnyttelse af marsken, som følge af den utilstrækkelige sænkning af grundvandstanden.

2. **Projekt B.** Digebyggeri langs Vidåens nedre dele omtrent som i dag. En nyanlagt »afvandingskanal« skulle erstatte Lindskov Møllestrøm. Bygning af fem pumpestationer: 1. Ca. ved Læg-An som i dag, 2. Ved nordsiden af Rudbøl Sø, 3. På sydsiden af Vidåens udløb fra Rudbøl Sø, 4. Ved Nørremølle som i dag, 5. Ved Højer, hvor Sejersbækken har udløb i Vidå, som i dag. – Derimod mangler den i dag eksisterende pumpestation nord for »Snur-Om-Diget« øst for Højer by. Ulempen ved projekt B var, at udgiften til elektricitet til pumpestationerne antoges at ville blive ret høj som følge af den store mængde elektricitet, det var nødvendigt at have til disposition i nødsituationer i forhold til forbruget under normale vilkår.

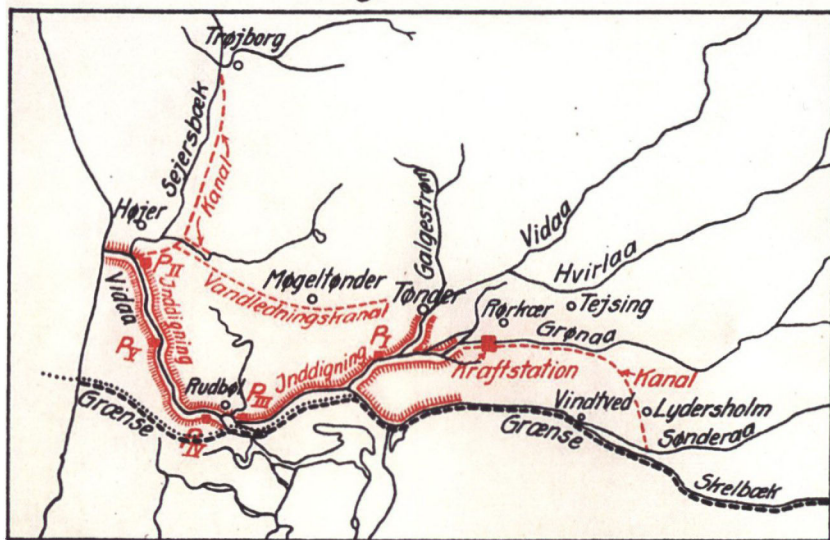
Projekt B.

Projekt B: Kanaler og inddigning. Kort: Indstilling fra Afvandings- og Grundforbedringskommissionen for Tønder Amt, 1922.

3. **Projekt C.** En ny kanal skulle anlægges fra Sønderå ved Lydersholm og via Grønå til en nyanlagt vandkraftstation SV for Rørkær. Her kunne der, ved at opstemme vandet til kote 4,0 m, beregningsmæssigt skabes en gennemsnitlig faldhøjde på 2,0 m til turbiner, der hver skulle yde 300 HK, hvilket ville være tilstrækkeligt til at kunne råde over nok strøm til pumpestationerne. Desuden de samme foreslåede diger og de fem pumpestationer, som i projekt B. El-produktionen fra vandkraftværket skulle anvendes til at holde pumpestationerne i gang, men under normale omstændigheder forventedes der at være et ikke ubetydeligt overskud af energi, der kunne sælges til de sønderjyske elektricitetsværker.
4. **Projekt D.** Projektet er, hvad diger og pumpestationer angår, identisk med projekt C, men den nye kanal skulle udgå fra Sønderå længere mod øst ved Rens, hvorfra den skulle passere øst om Burkal, krydse Grønå og løbe vestpå til sydvest for Jejsing Bjerg, hvor en ny vandkraftstation SØ for Rørkær, med et fald på mellem otte og 11 meter, skulle anlægges. Herved ville dannes to bassiner – et

Projekt C.

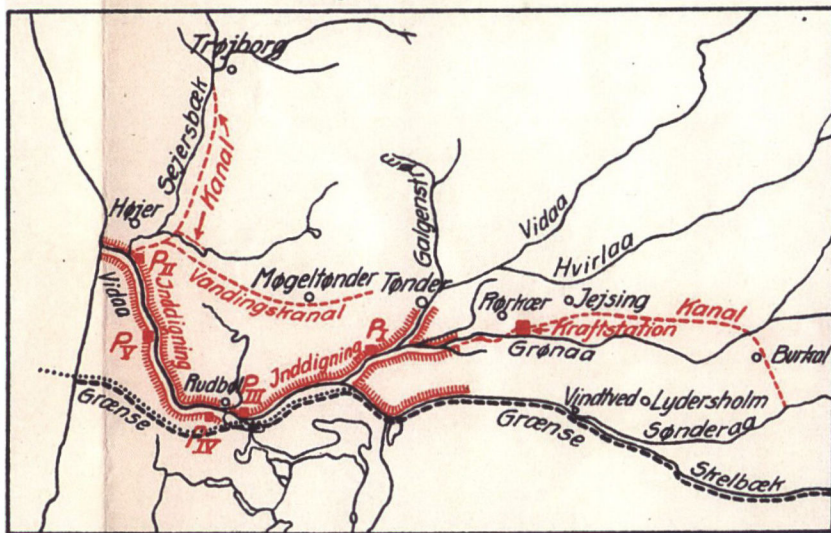

Projekt C: Kanaler, inddigning og kraftanlæg. Kort: Indstilling fra Afoandings- og Grundforbedringskommissionen for Tønder Amt, 1922.

mellem Rens og Burkal, og et omkring Grønå – begge med et flo-
demål i kote 11,0 m. Vandkraftstationen, der skulle være større end
den i projekt C, skulle indeholde en turbine på 400 HK og to turbi-
ner hver på 800 HK. Den gennemsnitlige faldhøjde var beregnet til
9,5 m. El-produktionen skulle ikke bare anvendes til pumpestatio-
nerne, men der skulle også kunne sælges en hel del strøm, så kraft-
stationen kunne indgå som et stabilt led i Sønderjyllands elektrici-
tetsforsyning. Driftsudgifterne til projekt D ville derved kunne hol-
des nede på et acceptabelt niveau.

Vandkraftanlæggene blev aldrig til noget. Men det var klart i tidens
ånd: Nogenlunde på samme tid blev Tange Værket anlagt på Gudenå
og Karlsgårde Værket på Grindsted/Varde Å. På sidstnævnte var in-
geniør Ulrik Pedersen ophavsmand og projektleder. El-forbruget i
Danmark var dengang i starten af 1920'erne langt mindre end i dag,
men det havde en klar lokal betydning for udviklingen, selv om det
var jævnstrømsanlæg, man byggede dengang. I dag er el-produk-

Projekt D.

Projekt D: Kanaler, inddigning og kraftanlæg. Kort: Indstilling fra Afvandings- og Grundforbedringskommissionen for Tønder Amt, 1922.

tionen fra de to nævnte eksisterende vandkraftanlæg helt uden betydning, og den tid nærmer sig, hvor vandet til strømproduktionen igen skal anvendes til at forbedre naturforholdene i de to områder.

Kommissionen anbefalede projekt C eller D, men da anlægget af kraftværket i projekt C ville udelukke en etablering af projekt D, endte kommissionen med at foreslå projekt D. Uden at gå dybere ind i en diskussion af økonomien i de fire forslag var projekt D dog det klart dyreste anlæg at etablere med en anslået anlægsudgift på knap fem mio. kr. Hvis man derimod kun så på de efterfølgende driftsudgifter, så var projekt D (og projekt A) de billigste; begge med en årlig hektarudgift på 30,14 kr. – Digelaget var ikke enig med kommissionen, idet digelaget (med 80 stemmer mod otte) ønskede at projekt C blev gennemført.⁹

Lovmæssigt udviklede afvandings sagen sig ved, at der allerede den 11. marts 1924 i Folketinget blev fremlagt et forslag til Lov om Afvanding af Marsken ved Tønder. Det var en såkaldt bemyndigelseslov, som bemyndigede landbrugsministeren til »at der foretages

Foranstaltninger til Afvanding og Beskyttelse af Marsken ved Tønder med tilstødende lave Geestarealer samt af Sejersbækdalen, herunder anlæg af Havdige fra Højer til Emmerlev på indtil 7,0 m Højde over daglig Vande«.

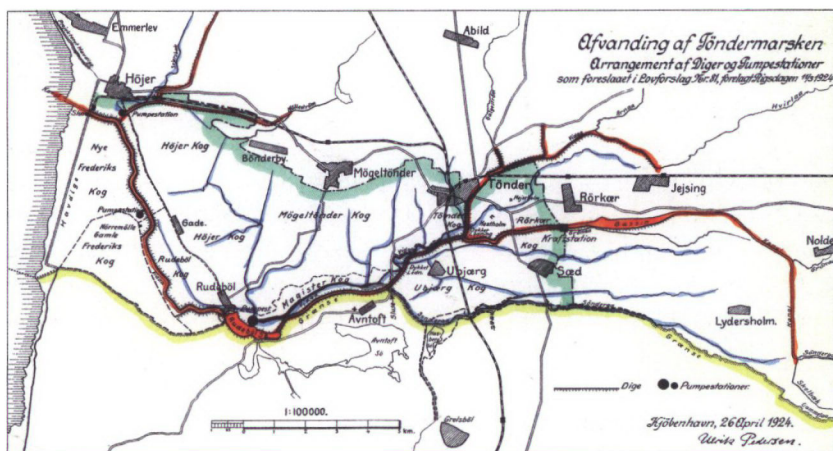
Landbrugsministeren var socialdemokraten Kristen Mortensen Bording (1876-1967) i Staunings første ministerium. Ministeren skulle efter forhandling med Ministeren for offentlige Arbejder også bestemme »det til Afvandingen nødvendige Kraftanlæg«. At man samtidig benyttede lejligheden til at anlægge et forhøjet havdige fra Højer by til Emmerlev Klev skyldtes, at der her kun lå et ældre dige på ca. fire meters højde. Økonomisk skulle staten betale to tredjedele af alle anlægsudgifterne. Med en enkel mindre ændring blev den endelige lov vedtaget af Rigsdagen den 18. april 1925.

Et femte forslag

Da Afvandingskommissionen og digelagene ikke kunne enes om et af de fire projekter, fremkom ingeniør Ulrik Pedersen med et femte forslag. Forslaget er dateret den 26. april 1924. Herpå er der dog kun vist tre pumpestationer: 1) Ved Rudbøl Søes nordside, 2) I Ny Frederiks Kog umiddelbart vest for Vidå og lige nord for diget til Gammel Frederiks Kog/Rudbøl Kog, samt 3) Højer Pumpestation, som den kendes i dag. Desuden var kraftstationen SV for Rørkær (den samme, som i projekt C) medtaget samt en kanal fra Sønderå øst om Lydersholm til Grønå lige vest for Nolde. Ingeniør Ulrik Pedersen havde jo erfaring med bygningen af vandkraftanlægget ved Karlsgårde på Varde/Grindsted Å; en erfaring, som han gerne ville benytte i Tøndermarsken. På plantegningen har han skrevet: »Afvandingen af Tøndermarsken. Arrangement af Diger og Pumpestationer, som foreslået i Lovforslag Nr. 81, forelagt Rigsdagen 11/3 1924.« Landbruget var meget usikker på, hvilket af de nu fem projektforslag, de skulle støtte. Men en grundforbedrende afvanding gik de ind for, hvis den gav dem mulighed for en forbedret markdrift.

Kritiske røster

Projekterne indebar voldsomme indgreb mod naturen. Det kaldte på kritik. Kritikken kom fra biologer og kunstnere. I *Sønderjysk Månedsskrift* 1925/26 protesterede professor Dr. C. Wesenberg-Lund i en lille

Ingeniør Ulrik Pedersens forslag fra 26. april 1924. Kort: Landsarkivet for Sønderjylland: Kommissionen ved Afvandingen af Tøndermarsken.

artikel med titlen: »En Henstilling til Overvejelse i Anledning af de store Afvandingsprojekter«. ¹⁰ Carl Wesenberg-Lund (1867-1955) var datidens fremmeste danske forsker på naturområdet. Han var specialist i ferskvandsfauna og havde på eget initiativ oprettet Ferskvandslaboratoriet ved Slotssøen i Hillerød, i dag en del af Københavns Universitet.

Han havde, skrev han, haft lejlighed til på samme dag sammen med deltagerne i et såkaldt »Hjemstavnskursus« at høre »to ypperlige foredrag, det ene var ingeniør Ulrik Pedersens meget instruktive foredrag om marskens afvanding, det andet hr. kunstmaler Erick Struckmanns smukke, stemningsbårne foredrag om naturfredning«. Sidstnævnte, Erick Struckmann (1875-1962), var formand for Foreningen for Naturfredning, der samme år (1925) skiftede navn til Danmarks Naturfredningsforening. Wesenberg-Lund opfattede de to indlægsholdere som repræsentanter for to ligeberettigede krav: Et om et større økonomisk udbytte af jordbruget, og et om over for vore efterkommere at bevare marsklandskabets æstetiske værdier.

Foredragene blev holdt ved Det tredje danske Hjemstavnskursus i Tønder fra den 2. til 8. august 1925. De er omtalt i referatform i *Tønder Bogen* fra 1926. Begge oplægsholdere var på programmet den 7. august. Ulrik Pedersen talte kl. 8.30 og Erick Struckmann kl. 10.30.

Ulrik Pedersens foredrag hed »Projekt i hovedtræk for afvandingen af Tønder-marsken. Beskrivelse og overslag m.m.« Referatet fylder ni sider. Han trak indledningsvis egnens forhistorie op, efterfulgt af en beskrivelse af Vidåens forløb gennem marsken med hensyn til længde og nedbørsareal samt af de ulemper, som befolkningen gennem tiden havde måttet døje med. Det er hans ovennævnte 5. forslag fra 26. april 1924, der beskrives indgående. Det har altså stadig været aktuelt i august 1925, og han nævner specifikt vandkraftanlægget SV for Rørkær. Han fortsatte med at beskrive Det interesserede Område og gik i detaljer med Afledning af geestvandet (afstrømningen fra hedesletterne og bakkeøerne), forholdene vedrørende Grænsevandløbet, samt Marskens afvanding og vandforsyning. Efter en kort beskrivelse af Havdiget Højer-Emmerlev fremkom han slutteligt med et Anlægsoverslag og et Driftoverslag. Hele hans indlæg er udformet meget teknisk og korrekt, hvilket næppe alle tilhørerne har fået fuld forståelse af.

Referatet af Erick Struckmanns indlæg er mere kortfattet. Til gengæld gik Struckmann på med krum hals og talte direkte til tilhørernes natursans og etik: »Hr. Struckmann talte til den frie danske naturs, strandens, skovens, hedernes og dyreverdenens sag. Ingen kunne lukke hjertet i for den inderlige bøn om dog at være med til at værne disse kostbare klenodier imod tankeløs mishandling og imod den nye tids hensynsløse, materialistiske fremfærd. Tilhørernes stemning påvirkedes yderligere af de aldeles henrivende billeder fra danske landskaber, som i en rig mangfoldighed gled hen over lærredet, medens man intonerede de smukke velkendte sange, som danske digtere har sunget om Danmarks egne. Hr. Struckmann begyndte med at sige, at han ville tale om naturfredning i det gamle land med håb om at finde genklang hernede, hvor den danske natur er så smukt bevaret. Naturfredningstanken er opstået i de store lande og er så bleven optaget derhjemme, særlig af kunstnere og videnskabsmænd, men er nu ikke længere en udelukkende overklassebevægelse. Gennem hele folket går der en længsel efter naturens fredning. Foreningen Dansk Naturfredning har først i 1917 opnået at få oprettet et naturfredningsfond og arbejder siden med alle midler for at hindre, at det, der er kønt i dansk natur, forsvinder. Taleren sluttede med en appel til forsamlingen om at påvirke ungdommen, så den respekterer og værner om naturen. Professor Wesenberg-Lund udkastede i tilslutning til foredraget tanken om at frede et vestslesvigsk åløb«.

Wesenbergs-Lunds indlæg i *Sønderjysk Månedsskrift* bærer på samme måde som hos Struckmann et stærkt præg af skepsis over for den hurtige teknologiske udvikling, her kort efter »Den store Krig«, samtidig med en stor kærlighed og videnskabelig tilgang til naturens eventyrlige æstetiske værdier.

Wesenbergs-Lund sagde bl.a.: »Vel næppe nogetsteds i Danmark er kravet om såvel af speciel landøkonomisk som af bredere, nationale grunde gennem åreguleringer at opnå den størst mulige udnyttelse af jordens ydeevne mere berettiget end i vesterhavsegnens marskegne. På den anden side står det for os, der med friske øjne for første gang skuer udover tøndermarskens pragtfulde landskaber, at er der noget dansk landskab, som kan stå i fare for landskabelig set at blive ødelagt, da er det, netop i kraft af sin storslåede ensformighed, marsklands-kabet. (...). Når nu altså en gang den tid kommer, da åerne ikke længer slynger sig i naturlige bugter, men ligger rettet ud som lige linjer og usynlige for øjet skjuler sig nede bag høje diger, hvem kan da betvivle, at marsklands-kabet til den tid vil have tabt enormt, mest af alt hvis åerne samtidig skal udnyttes som afløb for marskbyer eller på anden vis. Navnlig i den sidste menneskealder er der landet over foregået en alvorlig forurening af vore ferske vande, af søerne såvel som af åerne. Landets stigende befolkningstal, dets industrialisering, kloakanlæggene særlig WC-systemet med utilstrækkelige septic tancs anlæg, samt landbrugets stigende krav om afvanding af sine enge (dermed søsænkning og åregulering) er hovedårsagerne.«

Og han fortsatte » De uigennemførlige krav om, at levefoden stadig skal ligge lige så høj som under krigen, medfører en stigende udnyttelse af naturen, som atter i form af naturødelæggelse i mangfoldige tilfælde vil give bagslag til kommende generationer. Kan hænde, at en noget fjernere fremtids marskbønder vil få dette at føle. – Man har nu og da strejftet den tanke at få en å med sin ådal fredet. (...). Det spørgsmål, der derfor henstilles til marskegnens beboere, er dette, om man kan tænke sig, at de store afvandingsprojekter kan udføres således, at et åsystem eller dele af dette unddrages disse. Ud fra den opfattelse at en del af et lands nationalformue er bundet i dets natur-skønheder, at det netop er denne del, vor generation mere end nogen anden har ruttet med, og at der er grænser for, hvor store dele af kapitalen vi af hensyn til vore efterkommere har ret til at trække på, har man ret til at sige, at et fredeligt åløb ikke alene har en landskabelig og naturvidenskabelig, men i det lange løb også en økonomisk værdi.

På et punkt burde der med hensyn til marskåerne ganske særlig være anledning til at henlede opmærksomheden. Netop fordi faldet er så overmåde ringe, fordi de er så lave, og fordi deres strømhastighed er så ringe, har de mere end mas nok med at føre de partikler ud, naturen af sig selv påbyrder dem. Deres vegetation har ikke fjeldbækkenes og en del østjyske åers friske, grønne farve; den er gerne brunlig eller brunlig sort, forårsaget af de slammasser, strømmen ikke evner at medtage. Intet steds i landet vil en forurening have mere skæbnesvangre følger end her. Udnyttes vandkraften til bortfjernelsen af materiale fra kooperative institutioner (fællesmejerier med bølger af varmt skyllevand, der dræber åernes primære fauna og flora, svineslagterier etc.), institutioner der har haft en ødelæggende indflydelse på åløbene i den øvrige del af landet, vil resultatet her i marsken, hvis ikke ganske særlige forholdsregler tages, blive tifold værre end andre steder: Tønder bys indflydelse på Vidåen er næppe af det gode. – Jeg kan mulig have uret, men ud fra det kendskab, jeg har til marskdannelse og færdig marsk, står det for mig som zoolog, som om marskegnens landbrug, hvis alle vandmasser bastes og bindes, i løbet af nogle generationer må lægges fuldkomment om, og i det væsentlige blive lig med det øvrige lands.«

Efter disse (og flere) lange, meget fremsynede og videnskabeligt begrundede formuleringer kom han frem til sit egentlige budskab: Kunne man ikke nå frem til en forståelse for nødvendigheden af »at bevare bare nogen af de særegne og smukke slyngede åløb?«

Han og de øvrige deltagere i *Hjemstavnskurset* rejste – ifølge referatet – »nu bort med ønsket om, at der må findes en form, hvorunder de økonomiske og landskabelige krav må kunne forenes.«

Men han talte – desværre – for døve øren. Hverken landbruget, politikerne eller planlæggerne tog notits af hans bekymringer.

Emil Noldes forslag

Endnu en kritisk kommentar af afvandingsplanerne kom på banen i 1925. Tilmed en lokalkendt, der kunne tale med den vægt, en spirende kunstnerisk berømmelse gav. Det var maleren Emil Nolde. Han skrev i 1925 en række breve med forslag til et alternativt afvandingsprojekt, som sandsynligvis ville have haft en langt mindre naturøde-læggende virkning end det projekt, som endte med at blive vedtaget og gennemført i perioden 1925-1933.¹¹

Dem, og hvis der gøres modsigelser erfare disse. Jeg har ikke hørt om den sidste passus i bemærkningerne, jeg sender Dem i dag, er optaget i tidligere planer, men jeg ved, at det ønskes meget, at bevanding kan forbindes med afvanding, og jeg synes, at dette spørgsmål i sammenhæng med hele planen bør løses. Så meget mere som omkostningerne ikke er af betydning.«

Idéen med Noldes projekt var et »afvandings-projekt: Udenfor Højer sluse skal et stykke forland *inddiges* tillige med et stykke vadeland, heraf skal vadlandet danne et bassin. – Der hvor vandet fra dette nye bassin løber ud i havet, må der bygges *en sluse* noget større end den ved Højer, og der kan anlægges et *pumpeværk*, som i enkelte tilfælde træder slusen til hjælp. Den nye tekniske opfindelse til udnyttelse af vindkraften kan måske her anvendes, så derved vinden som i stormtid forårsager vandets stigning tillige bliver drivkraften ved udpumpningen.«

Nu kommer Nolde ind på et gammelkendt problem, som altså også var aktuelt dengang: »Kalamiteten nu er, at *kanalen* udenfor Højer sluse *er tilsandet*, og at når denne (slusen) går op kan vandet indenfor straks løbe ud, mens resten langsomt trækker til fra den lange smalle strøm hen til Rudbølsø. Ved slusen synker vandet i ebбетiden $1/2 - 1\frac{1}{2}$ meter, derimod i Rudbølsø kun 5-15 cm. Bassinet udenfor Højer sluse bevirker, at denne også i flodtiden kan være åben. Vandet er således samlet i bassinet udenfor, og når ebбетiden kommer, kan hele ebбетiden løbe ud med fuld kraft, og derved holde det korte stykke kanal udenfor fri for tilsanding. *Bassinet kan danne havn for søfiskeri og småskibe*. – Ved vedholdende vestenvind eller ved storm tjener Højer sluse som reservesluse, og Rudbølsø, hvis vandstand ved den nye ordning bliver langt lavere, som reservebassin.«

Sidst i dette afsnit berørte Nolde økonomi og politik ved sit forslag: »Da [ulæseligt ord, forf.], derved at bassinet bygges (og) en del marskland inddiges, formindskes omkostningerne, og hele planens udførelse vil ikke nå op til de udgifter, som de hidtil projekterede afvandingsforslag. Et elektricitetsværk er ikke med indbefattet i dette afvandingsforslag, ligesom ikke i Hedeselskabets.«

Nolde har altså allerede på dette tidspunkt været orienteret om et sidste projektforslag, som Hedesselskabet i 1925 satte ingeniør Ulrik Pedersen til at udarbejde. Nolde fortsætter: »Det vil vist ikke være vanskeligt at kunne anvende vandkraften ved Jydevad Mølle hertil, eller også vandkraften i Tønder. – Ingen landejere vil ved denne plan

få noget jord ødelagt.« Noldes forslag illustreres enkelt og tydeligt i hans til brevet vedlagte kortskitse.

Nolde har desuden tænkt over de komplikationer, som allerede dengang også blev påpeget over for de fem tidligere fremlagte projektforslag. Han skriver: »Den vanskelighed, tilløbet af vandet fra Gudskog [Gotteskoog på den tyske side af den nye grænse, forf.], ved andre planers udførelse forårsager, falder her bort, da denne lille tilførsel til bassinet ingen rolle spiller. Der behøves intet at gøres derfor eller imod. Vandstanden i Vidåen og Rudbølsø vil i sommertiden blive meget lav, men kan ved den nuværende Højer sluses mere eller mindre lukning uden skade eller fare for oversvømmelse af de lave enge reguleres. – Hvis bassinet får den størrelse, som 7 km digelængde giver, falder udløbets forsendingsmulighed bort. Dets (bassinets) størrelse er derved også så betydeligt – ca. 6 km² – så måske ingen pumpningshjælp behøves, eller sikkert kun i meget korte tidsrum. Slusens størrelse behøver ikke at bestemmes efter vandmængdens udløb indefra, men kan være så stor som havnens bedrift fordrer. Igennem de hollandske sluser eller Brunsbüttelslusen går meget store handelsskibe. – Ved dæmningens (digets) bygning hæves (fjernes) en del vadesand bort, så den dybde selve havnen bruger, til dels derved frembringes.«

Igen tænkte Nolde på økonomien især for landmændene: »De to hjørner, bassinets udbygning i havet danner, vil ret hurtigt blive tilslikket, og det herved indvundne ny marskland vil lidt efter lidt kunne overtage dækningen af renterne af kosterne [omkostningerne, forf.] ved anlægget, så lodsejernes forpligtelser med rentebetaling ikke bliver for al tid, men falder efterhånden bort.«

Også vandforsyningen i Møgeltønder og Højer kunne forbedres med Noldes forslag: »For at afhjælpe mangelen på godt drikkevand til mennesker og dyr, som til alle tider, navnlig i tørre sommertider, har været stor i Møgeltønder og Højer Kog, kan man ved hjælp af en motor lede åvandet fra Lægan igennem markerne til Højer.«

Til slut rettede Noldes sin kritik af det på dette tidspunkt (juni 1925) anbefalede projekt (projekt D fra Afvandings- og Grundforbedringskommissionen). Han skriver: »Det bør være tilladt at ytre nogle tanker og rette nogle spørgsmål angående det allerede eksisterende afvandingsprojekt. Denne plan fordrer, at vandet tages fra et større terræn for at samles til drivkraft af et elektricitetsværk. Dette store areal, som derved berøves vandet, det så nødvendigt bruger til over-

risling af engene, til drikkevand for kvæget og fugtighed i markerne, formindskes stedvis til $\frac{1}{4}$ af sin værdi. Endvidere fordrer planen, at et jordareal ved Rørkær skal omdannes til et sandbassin (sandfang). Fra dette bassin skal vandet pumpes 5 meter op i den gravede kanal, som skal gå igennem lavmarkerne (engene) til Rudbølsø, derfra videre til Højer. Den uheldige virkning ved dette kanalløb er, at fra Lille Tønde til Rørkær på sydsiden, vil sivvandet [vand, der langsomt siver igennem jordlag og sandede diger, forf.] trænge igennem til langt ned i sletten. Fra Rørkær til Aventoft Mark vil det højt over jorden stående vand trænge igennem på hver side flere hundrede meter, og gøre landet surt og næsten udueligt. Hvor jordbunden er dybt klæg, f.eks. i Holland, siver vandet ikke igennem, men her, hvor jordbunden er stedvis sand, andre steder tynde klæg- og sandlag vekslende, er det ødelæggende at lægge vandet over landet. Et advarende eksempel kan ses på de sure marker langs det lille vandløb mellem Korntved og Tønder, hvor mølledammen samler vandet højere end det overliggende terræn. Har vi råd til i den grad at ødsle med jordbunden? Det må bemærkes, at i Trekanten Rens-Rørkær-Aventoft samles regn- og sivvandet til næsten stillestående vand.«

Noldes afsluttende argumentation viser i al sin enkelthed, at han tydeligvis til fulde har forstået den naturgeografiske grundregel, at vand har det med at løbe nedad og samles i lavninger. Dette kan kun forhindres ved anlæggelse af diger udført med fed klæg, som hindrer gennemsivning. Og dette vil fordyre etableringsomkostningerne betydeligt!

Planens vej gennem statsadministrationen

H.P. Hanssen lod Noldes henvendelse gå videre til Landbrugsministeriet, hvor det vakte nogen irritation. Men H.P. Hanssen havde understreget, at Noldes henvendelse ikke bare kunne ignoreres. Departementschef Holger Waage (1868-1937) skrev derfor den 30. juni 1925 til stiftamtmand, kammerherre Viggo Rothe Haarløv (1872-1941) i Haderslev og overdrog ham Noldes papirer: »H.P. Hanssen oplyste at Nolde er uddannet som kunstner i Tyskland, men dansk statsborger og gift med en dansk dame (søster til politimester Vilstrup i Gråsten). Han står efter H.P. Hanssens sigende med et ben i hver lejr, men H.P. Hanssen lagde åbenbart vægt på, at man behandlede ham med et vist hensyn. Jeg har derfor samtidig hermed skrevet til Nolde

og meddelt ham, at jeg har sendt papirerne til Dem som Kommissionsformand.«

Departementschefens personlige bemærkninger er sigende. Noldes angiveligt blakkede nationale sindelag diskvalificerer ham på forhånd i departementschefens øjne. Det var desuden ikke *meningen*, at afvandingsprojektet skulle ændres! Og selvom Noldes indvendinger viser teknisk indsigt, så var han kunstmaler, og ikke ingeniør. Det har heller ikke fremmet hans anseelse i departementschefens øjne. Kunstmalere forventedes heller ikke dengang at kunne udvikle unikke tekniske ideer.

Stiftamtmanden sendte den 10. juli 1925 Noldes projektforslag videre til formanden for Afvandingskommissionens Tekniske Udvalg, Th. Claudi Westh: »Hosfølgende sag angående det af kunstmaler Noldes udarbejdede projekt tillader jeg mig at fremsende til nærmere overvejelse i det tekniske udvalg, hvis betænkning om projektet imødeses.« Så megen alvor lagde man dog i Noldes forslag, at der skulle bruges krudt på at skyde det ned!

Thorvald Claudi Westh (1868-1955) var uddannet agronom, og han startede sin karriere med at blive ansat i Det Danske Hedeselskab som leder af en særlig »Mose- og Engafdeling«. I 1890'erne og i begyndelsen af det nye århundrede udvidede Westh sit domæne i Hedeselskabet til også at omfatte vandløbsregulering og mergling. Internt forsøgte Westh i selskabet – dog umiddelbart uden held – at fremme grundforbedringen på bekostning af plantrængsagen. Da han ikke kunne komme igennem med sine tanker brød han ud af Hedeselskabet og dannede med radikal og socialdemokratisk støtte Statens Grundforbedringsvæsen, som han ledede fra 1918 til 1922, hvor han blev udpeget som formand for det Tekniske Udvalg i »Afvandings- og Grundforbedrings-kommissionen for Tønder Amt«. ¹²

Også Danmarks Naturfredningsforening bakkede op om Emil Noldes forslag. Foreningen havde betalt rådgivende ingeniør Sverre Malm (1885-1947), mangeårigt medlem af foreningens tekniske udvalg, for at vurdere forslaget. Det gjorde han i et brev den 16. september 1925. Efter at have taget forbehold for at Noldes forslag ikke er udarbejdet i detaljer, skriver han: »Hovedtanken i Noldes forslag, nemlig, at de nu eksisterende naturforhold i det væsentlige lades uberrørte af tekniske indgreb som nye dæmninger (å-diger) inde i land, åforlægninger, kraft og pumpestationer etc., og at der ved marsken kun sker den ændring, der følger af, at arealerne bliver mere tørre, er

umiddelbart tiltalende. Den ved Noldes forslag opnåede afvanding vil måske ikke blive fuldt så effektiv som efter projektet med udpumpning af vandet, på den anden side vil de dybest liggende arealer fremdeles kunne beholde sin nuværende karakter og egenskaber ubørte, men disse forhold må afvejes mod hinanden efter en nærmere undersøgelse, forinden dette bliver klarlagt, kan endeligt standpunkt ikke tages.«

Sverre Malm trak andre fordele frem. F.eks. at de hidtidige forslag (Kommissionens) ikke som Noldes forslag tog hensyn til forholdene uden for Højer Sluse. Her, nævner han, er marskdannelsen i fuld gang, og tyskerne er gået i gang med at bygge en dæmning til Sild (Hindenburgdæmningen), som vil lukke for vandgennemstrømningen mod syd, hvorved marskdannelsen vil accelerere endnu mere. Med Noldes forslag vil der derfor blive langt større muligheder for at foretage yderligere landvindinger i Vadehavet. Herved vil økonomien i Noldes projekt faktisk blive bedre end i de øvrige projektforslag.

Formand for Danmarks Naturfredningsforening, Erick Struckmann, sendte den 16. september Sverre Malms betænkning videre til stiftamtmand Haarløv. Han ledsagede betænkningen med følgende bemærkninger: »Naturfredningsforeningen tillader sig at henvende sig til den ærede kommission i anledning af afvandingen af marsken, idet det er vort håb at se denne betydningsfulde sag løst således, at afvandingen ikke gør større indgreb i marsklandskabets sjældne og særegne skønhed *end højst nødvendigt*. Vi har fra hr. kunstmaler Nolde modtaget henvendelse om støtte for et af ham udarbejdet forslag til afvanding af marsken. Vi mener, at hans forslag tager stort hensyn til de landskabelige forhold.«

Foreningen havde derfor betalt en ingeniør for at komme med faglige og tekniske udtalelser om projektet, »og denne udtaler i hoslagte skrivelse, at forslaget er egnet til nærmere undersøgelse, og at det vil gøre mindre indgreb i de landskabelige forhold end det foreliggende forslag. Da Naturfredningsforeningen efter nærmere drøftelse er af samme opfattelse, skal vi tillade os at henstille, at hr. Noldes forslag underkastes nærmere overvejelser af den ærede kommission.«

Naturfredningsforeningen beder derfor om tre ting, som alle fremgår af Sverre Malms brev:

»1) at kendelse i sagen udsættes, og at der indenfor en nærmere fastsat kort frist gives hr. Nolde lejlighed til at fremsætte sit forslag i ingeniørmæssig udarbejdet stand,

2) at der derefter gives Naturfredningsforeningen lejlighed til at gøre sig bekendt med de fremsendte forslag og evt. forhandling med kommissionen ligeledes inden for en nærmere fastsat frist, og

3) at kommissionen derefter optager de fremsatte forslag til drøftelse og kendelse.«

Også bestyrelsen for Digelaget for marsken ved Tønder fik den 30. september 1925 et brev, sandsynligvis fra ingeniør Sverre Malm, der gennemgik og blåstemplede Noldes projekt, både ud fra et teknisk-fagligt og ud fra et økonomisk synspunkt.

Endelig modtog Afvandingskommissionens Tekniske Udvalg en skrivelse, formentlig fra Sverre Malm. Skrivelsen er vedlagt som bilag til et møde i udvalget den 7. oktober 1925. Brevet er en teknisk og især økonomisk gennemgang af Noldes projekt inkl. et nyt kortbilag med et fremskudt dige i en blød kurve fra midt på det gamle Højer Dige (fra 1861) og til et godt stykke nord for Emmerlev Klev. I bilaget tydeliggøres, hvilke tekniske foranstaltninger, der vil blive nødvendige til gennemførelse af Noldes projekt. Der er dertil udført økonomiske beregninger, der viser en samlet etableringsudgift på 5,7 mio kr., hvorfra der så kan fratrækkes 2,5 mio kr. for salget af indvundne landarealer.

Planerne skydes ned

Formanden for Kommissionens Tekniske Udvalg, Th. Claudi Westh, skød i et brev til Kommissionen den 2. oktober 1925 planmæssigt Noldes alternative projekt ned. Én for én skydes de enkelte fordele ved Noldes projekt ned, og det skinner igennem, at projektet har været dødsdømt på forhånd. Som man kunne forvente, er Th. Claudi Wesths hovedsynspunkt på projektet, at det ikke er *oversvømmelsesrisikoen* fra bagvandet, der er projektets primære sigte, men derimod *grundforbedringsforholdene*; dvs. en forbedring af landbrugsmulighederne. Det fremgår klart af følgende afsnit: »Hr. Nolde går ud fra, at man så godt som alene ved hjælp fra sluser med tilhørende samle-bassin kan skaffe tilfredsstillende fugtighedsforhold i marsken, men han overser da det for Tønder marsk særlige og afgørende faktum, at hovedparten af arealerne er inddigede på et så tidligt tidspunkt i forhold til deres opvækst, at de er meget lavt beliggende; de er så lavt beliggende, at man kan slå fast, at det kun gennem kunstig hævnning af vandet er muligt at skabe grundlag for en virkeligt pålidelig og rationel landøkonomisk udnyttelse af arealerne, idet man selv gen-

Elektrisk pumpe på vej ind i Lægan Pumpestation. Ca. 1928/29. Foto: Tønder Lokallhistoriske Arkiv.

nem de bedst ordnede afledningsforhold – gode sluser, godt afløb uden for slusen og gode reservoirforhold – kun kan skabe forbedret afløb for overfladevandet, men altså ikke skabe grundlag for intensiv dyrkning eller beherskelighed over for tilstrømningerne og havets skiftende forhold.«

West fortsatte: »Men når dette er tilfældet, må den principielt rigtige vej være den at opsamle så meget af afløbsvandet fra geesten som muligt, inden det når ned til marsken, og da lede det ud til udløbet ved havet i en sådan højde, at det selv kan løbe ud, samt dernæst at fjerne vandet fra selv de lave marskarealer ved pumpeanlæg, der er kraftige nok til virkeligt at beherske udpumpningen inden for de grænser, som en rationel jordudbytelse kræver. ... De af hr. Noldes udkastede tanker løser kun den stillede opgave, såfremt det derunder nævnte pumpeanlæg er meget kraftigt, idet alt Vidåens vand jo føres til det foreslåede reservoir uden for den nuværende sluse og til tider i stor udstrækning skal pumpes ud. At hr. Noldes forslag ikke kan medføre en rationel ordening af den lave marsks afvanding, fremgår jo i øvrigt deraf, at store dele af reservoiret ligger højt i forhold til marsken; men dertil kommer, at en sådan plan vil

coste et beløb mellem 6 og 8 millioner at gennemføre. Den anden side af hr. Noldes betragtninger er at skabe en havn. Udvalget føler sig ikke kompetent til at udtale sig om værdien eller ønskeligheden af en beskyttet havn på dette sted, men vi mener, at det vil være dræbende for den foreliggende sag at bringe spørgsmålet om havnearnlæg frem nu, ikke mindst når man derved skal motivere en langt ringere landøkonomisk løsning med langt større Anlægssummer.

Over for enkeltheder i hr. Noldes betragtninger skal vi gøre enkelte bemærkninger:

Kanalen uden for Højer sluse er oprenset til et tilfredsstillende profil (ca. 3 m dyb), der tør ventes opretholdt. Inden for Højer sluse er i den nu foreliggende plan sørget for tilstrækkeligt reservoir til, at kogene ikke oversvømmes.

Det projekterede kraftanlæg ved Grøngården forudsætter, at der intet sted (eller måske på et areal på få ha) skabes hindringer for benyttelsen af vandet til overvanding eller fugtning af jord eller forsyning af dyrene.

Frygten for, at trykvand fra de inddigede vandløb skal gøre fortræd af betydning på den lavere liggende marsk er ubegrundet; vandingskanaler, der er anlagt landet over og overvejende på sandbund, gør kun fortræd af betydende omfang, hvor den lavere bunds afvanding er uigennemførlig eller forsømmes. Sådan er forholdet jo netop mellem Tønder og Korntved.

Vanskeligheder ved vandet fra Gudskog falder efter det foreliggende forslag bort.

Den plan, der af kommissionen forelås gennemført, hviler på fuld beherskelighed af afvanding og vandtilførsel for alle arealer i det interesserede område, og der bliver mulighed for, at forskellige områder kan ordne sig forskelligt; ingen af delene åbnes der mulighed for gennem de af hr. Noldes fremsatte tanker, og dette er hovedsagen.

Slutteligt skal udvalget bemærke, at vi ved vor nøje overvejelse af hr. Noldes tanker har fundet ting, som er kommet os til nytte, idet vi i skærpet grad har ladet det være os magtpåliggende, at den af udvalgets tilsigtede beherskelighed mht. afvanding og vandforsyning bliver gennemført for alle arealer og i fuld udstrækning, således at man overalt vil være i stand til at skaffe sig de vandstandsforhold, der er jorden mest tjenlig efter den brug, man til enhver tid vil gøre af den inden for det pågældende område.«

Skæbnen for Noldes ellers spændende forslag er, at det fremkom

Afvandingsarbejde ved Tønder i 1927. I baggrunden til venstre Tønder Hovedbaneanlæg og til højre Nyholm og vandtårnet. Foto: Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

på et tidspunkt, hvor tiden slet ikke var moden til naturbevarende eller -beskyttende tiltag. Sådanne tanker blev først almindeligt accepteret i samfundet mere end et halvt århundrede senere. Men endnu består interesse modsætningen mellem på den ene side dansk landbrug, der ønsker råderet over al deres jord til dyrkningsformål, og på den anden side en befolkning, der i stigende grad efterspørger natur til rekreative formål, mens naturforskere og naturforeninger kræver naturområderne bedre beskyttet og helst udvidet til fordel for Danmarks biodiversitetsforpligtelser i EU.

Tidsånden var en anden i 1920'erne. Dengang kaldte man på inddragelse af mere og mere natur til landbrugsformål. Det ses af alle de dræningsprojekter og inddæmningsprojekter, som Staten senere oven i købet gav klækkelige tilskud til, og som blev gennemført helt frem til midten af 1960'erne. En del af forklaringen på dette var et stort datidigt befolkningsoverskud i landbrugsområderne og senere 1930'ernes krisetid med massearbejdsløshed; begge samfundsfænomener som man troede kunne afhjælpes ved at udvide landbrugsarealerne.

Den endelige afvisning af Noldes forslag blev meddelt Foreningen

for Naturfredning i en kladde til et brev dateret den 13. oktober 1925: »I anledning af den fra foreningen under 16. f.m. fremkomne henvendelse til støtte for en af hr. kunstmaler Emil Nolde til kommissionen indgivet plan for afvanding af marsken ved Tønder, tillader man sig at meddele, at kommissionen i dens d. 8. ds. afholdte møde har vedtaget at tiltræde den af kommissionens tekniske udvalg i aftryk vedlagte betænkning over planen, som således ikke er fundet egnet til gennemførelse. Man har herefter ikke fundet anledning til at fremkomme med yderligere udtalelser angående de af foreningen fremsatte bemærkninger, men man ville gerne gøre foreningen bekendt med den ved kommissionens egen foranstaltning udarbejdede afvandingsplan, for at foreningen kan få lejlighed [til] at gøre sine særlige synspunkter gældende over for enkeltheder i planen. Dette kunne f.eks. gøres ved et møde imellem repræsentanter for foreningen og for kommissionen. Da undertegnede formand opholder mig i København i dagene fra 22. til 26. ds., kunne mødet eventuelt arrangeres en af disse dage; jeg udbeder mig gerne underretning herom snarest belejligt.«

Det fremgår desværre ikke af de tilgængelige papirer, om det foreslåede møde blev afholdt, og om hvad der i givet fald kom ud af dette. Men resultatet var, kancellisprog eller ej, ikke til at tage fejl af: Noldes projekt blev nu begravet for altid.

Noldes alternative projekt ville have beskyttet naturen mod mange af de store indgreb, der blev resultatet af beslutningen om afvanding af Tøndermarsken. I 1925 boede Emil Nolde på ejendommen »Uttenwarf« ca. tre km syd for Møgeltønder. Et vidunderligt ensomt beliggende sted ud mod Magisterkogens nordlige dige fra 1556. Stedet kaldes i dag for »Keldspold«. Emil Nolde selv blev dog allerede i 1927 så træt af de store naturødelæggende indgreb fra etableringen af det endelige projekt og den nonchalante måde, hans forslag var blevet afvist på, at han permanent flyttede til marsken ved Seebüll umiddelbart syd for grænsen. Her boede han resten af sit liv, og her ligger det fantastiske museum med hans unikke kunst. Først længe efter sin død i 1956 blev han anerkendt i Danmark som den fremragende kunstner, han var. Hvis Noldes projekt var blevet gennemført, ville Danmark ikke blot have haft en kunstner, men også et naturområde i verdensklasse.

Bagklogskabens klare lys gælder dog også i denne sag. Noldes idé var godt nok nyskabende, men helt så enkelt ville hans projekt ikke kunne have løst alle problemer. F.eks. er det åbenlyst, at oversvøm-

melsesproblematikken omkring Tønder by kun kunne løses med sammenhængende ådiger langs denne del af Vidå. Derimod kunne meget natur være blevet skånet, hvis ikke landbruget havde insisteret på det voldsomme afvandingsprojekt i de ydre koge af »grundforbedrende« årsager.

At Noldes tanker var helt rigtige, viser historien: Efter stormfloden i 1976 gik man i gang med at bygge Det Fremskudte Dige med et bagvandsreservoir (Saltvandssøen) og en ny havsluse (Vidåslusen). Projektet blev indviet i 1982 af Dronning Margrethe II. Man burde have hædret Emil Noldes navn ved at knytte det til denne løsning på oversvømmelsesrisikoen ved Tønder.

Det endelige afvandingsprojekt

Landbrugsministeren havde som tidligere nævnt fået bemyndigelse til at træffe beslutning om det endelige projekt. Der var i Kommissionen ikke enighed om, hvilke af Ulrik Pedersens nu fem forslag, der skulle gennemføres. Derfor udarbejdede Ulrik Pedersen hurtigt et endeligt projektforslag, der skulle tilfredsstille alle parter. Dette projektforslag nød fremme af ministeren og Afvandingskommissionen, og det blev gennemført som den virkelighed, vi kender i dag. Det omfatter den nye Vindtved Kanal mellem Sønderå ved statsgrænsen og til Grønå, 106 km ådiger og fire pumpestationer (+ en senere anlagt pumpestation i Tyskland ved Verlath, hvor Schmale løber ud i Rudbøl Sø), men ingen vandkraftværker, da denne investering frygtedes at ville fordyre anlægsomkostningerne unødigt. Derfor påbegyndte Kommissionen allerede i sommeren 1925 forhandlinger med Sønderjyllands Højspændingsværk om levering af strøm til de nødvendige pumpestationer.

Det skal om pumpestationerne i øvrigt nævnes, at arkitekten på de karakteristiske pumpestationer var H.C. Davidsen, der var godsinspektør på Schackenborg Gods.¹³ Det tekniske indhold i pumpestationerne var eksempelvis for den største pumpestation ved Læg-An: fire stk. pumper fra Gebrüder Stork og Co. i Hengelo i Holland. De var vertikale skruepumper med en løftehøjde på maksimalt 2,5 m, der maksimalt kunne løfte 1,2 m³/sekund = i alt ca. fem m³ pr. sekund. De blev drevet af fire autosynkrone 100 HK elektromotorer (380 V) fra Titan i København.

I efteråret 1925 fremkom Højspændingsværket med et sidste og

Arbejdssjak i færd med grøftegravning i marsken ca. 1925. Foto: Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

økonomisk meget fordelagtigt tilbud på strøm, som Kommissionen enerådigt accepterede. Det medførte stor debat mellem lodsejerne i de forskellige digelag, men digelagenes repræsentanter i Kommissionen stemte alligevel for forslaget. – Den 10. november 1925 blev projektet »tilstillet de ærede Medlemmer af Digebestyrelsen. Ledsaget af en Redegørelse for de med Andelsselskabet Sønderjyllands Højspændingsværk førte Forhandlinger angående Strømlleveringen.«¹⁴ Efterfølgende, da beslutningen var truffet, blev der i mange digelag afholdt ordinære generalforsamlinger. Her protesterede medlemmerne flere steder over forløbet af forhandlingerne med Kommissionen ved at give personer, som var imod afvandingsbeslutningen, flertal i de nye bestyrelser.

Igangsættelsen af projektet skete umiddelbart herefter, og i de følgende år frem til begyndelsen af 1930'erne blev anlægsarbejdet udført under supervision af Det Danske Hedeselskab og med ingeniør Ulrik Pedersen som projektleder. Det blev en entreprenant tid, hvor de store arbejder med digebygning, kanalgravning og opførelsen af de fire pumpestationer i årevis fyldte det flade marsklandskab fra Lydersholm-området øst for Tønder og helt ud til havslusen ved Højer med

gravemaskiner, tipvognsbaner og hundredevis af arbejdere. Men denne ellers spændende historie ligger uden for denne artikels rammer.

Mellem landbrug og naturhensyn – 1925 til i dag

Med gennemførelsen af Tøndermarskafvandingen var hele Vidåsystemets store nedbørsområde på 1.404 km² (heraf 317 km² fra den tyske side af grænsen) kommet under kontrol. 327 km² af nedbørsområdet blev via pumpestationerne pumpet op i Vidå, så det kunne sendes ud gennem Højer Sluse (og efter 1982 også Vidåslusen). I Tøndermarskens koge var der etableret tæt kanalnet, der både kunne anvendes til afvanding og bevanding.

Da projektet var færdiggjort, blev de forventede gode tider for landbruget på de afvandede marskjorder ikke indfriet. De blev tværtimod erstattet af 1930'ernes krise med national protektionisme og stor arbejdsløshed. I 1938 blev den første Tøndermarsklovgivning gennemført, hvilket bl.a. i 1941 førte til udarbejdelsen af et særligt vandløbsregulativ for hele Tøndermarskområdet. Det fastlagde, hvorledes alle forhold i og omkring vandløbene fremover skulle efterleves. Landbrugets forhold i Danmark og den høje arbejdsløshed blev bedre under den tyske besættelse af Danmark 1940-1945. Flere store statsstøttede anlægsarbejder blev sat i gang (f.eks. dæmningen til Rømmø), og det gjaldt også afvandingsprojekter i vådområder mange steder i landet.

Lokalt kom der efterhånden gang i Tønders byudvikling via statens støtte til udviklingsområder, hvorved flere industrivirksomheder flyttede ind i et nyt industriområde umiddelbart syd for Tønders bykerne. Uden den gennemførte Tøndermarskafvanding ville firmaer som Brdr. Hartmann og B&W Energi næppe have valgt udflytning til Tønder.

Efter mange år, hvor hensynet til landbruget altid havde vejet tungest, kom der i 1970'erne igen fokus på naturbeskyttelse. Allerede i 1985 var der kommet en ny vandløbslov i Danmark, hvor naturhensyn helt usædvanligt fik 1. prioritet. Men i lovbekendtgørelsen blev det udtrykkeligt nævnt, at loven ikke gjaldt for Tøndermarskregulativet fra 1941. Der kom dog en ny »Lov om beskyttelse af de ydre koge i Tøndermarsken« den 3. december 1988. Heri blev der for første gang taget særlige hensyn til naturens vilkår og udvikling i området. Fra dette tidspunkt kom der fokus på muligheden for at få fuglelivet til-

Den genopståede Nørresø set fra vest ved udløbet til Vidå den 28. januar 2011. Bemærk Vidåens gamle forløb yderst til højre, samt Tønder bys skyline i baggrunden. En større mængde svaner holder til midt i søen. Foto: Søren Eller.

bage i marskområderne. Fuglebestanden var nemlig gået voldsomt tilbage fra 1970'erne, fordi landbruget var gået fra ekstensivt kvægbrug til mere intensivt agerbrug.

Men det skal ske gennem såkaldte frivillige ordninger. Det betyder, at der – selv mens disse linjer skrives – ses annoncer i Tønders lokalaviser, der forsøger at lokke landmændene i de ydre koge med arealtilskud for at få dem til at sikre gunstigere forhold for de ynglende og fouragerende fugle i de ydre koge. De ydre koge er selvfølgelig undervejs blevet beskyttet gennem EU-lovgivning ved først at blive udlagt som Ramsarområde (1977, beskyttelse af vådområder), derefter som EF-Fuglebeskyttelsesområde (1979) og sidst men ikke mindst Natura 2000-område, som er et netværk for alle beskyttede naturområder, med fælles retningslinjer og regler.

I forbindelse med den nye lov om Tøndermarsken i 1988 blev der nedsat et Rådgivende Udvalg for Tøndermarsken. Heri sidder repræsentanter for lodsejere, myndigheder (fra 2007 overgik Sønderjyllands

Amts myndighedsrolle til Tønder Kommune), landbrugsorganisationer samt forskellige interesseorganisationer (ngo'er) som f.eks. Dansk Ornitologisk Forening og Danmarks Naturfredningsforening. – Udvalget arbejder ud fra en devise om, at samtale fremmer forståelsen, men der er stadigvæk et godt stykke vej, før naturforholdene i Tøndermarsken igen kan give optimale vilkår for fuglelivet.

Endelig blev hele det danske vadehavsområde i 2010 indviet som Nationalpark Vadehavet, hvori Tøndermarskens ydre koge også indgår. Det var en delikat politisk balance, der blev fundet for at få afstukket nationalparkens afgrænsning. I byerne Varde, Esbjerg og Ribe roser man sig af, at befolkningen og turisterne kan gå fra bygrænsen og lige ud i nationalparken. Anderledes er det i Tønder by. Her ophører nationalparken ved broen over Vidå ved Læg-An ca. 3 km SV for byen.

Men der er faktisk gode muligheder for at knytte by og nationalpark tættere sammen: I 2009 blev der i forbindelse med det EU-støttede Projekt Snæbel genetableret en tidligere sø, Nørresø, umiddelbart sydvest for Tønder. Man flyttede simpelthen Vidås nordlige dige nogle hundrede meter mod nord, så der blev plads til et vidunderligt naturområde, som Vidå slynger sig gennem om sommeren, mens det oversvømmes i vinterhalvåret. Hele området fra Læg-An Pumpestation og østpå til landevejen mellem Tønder og Sæd indgår i projektområdet, som er opkøbt af Staten gennem Naturstyrelsen. Hele dette dejlige område indgår i Nationalpark Vadehavet. Og hvis man også inddrager området mellem digerne fra sammenløbet mellem Vidå/Grønå og op til Backmanns Vandmølle og Mølledammen i Tønder i nationalparken, så vil også Tønders befolkning og turister kunne gå fra bymidten og lige ud i nationalparken.

KILDER

Overenskomst vedrørende Ordningen af Vandløbs- og Digeforhold ved den danske Tyske Grænse. Uddrag af Traktat mellem Danmark og Tyskland af 10. April 1922. Indstilling fra Afvandings- og Grundforbedringskommissionen for Tønder Amt vedrørende Ordningen af Afvandingsforholdene i Marsken ved Tønder samt tilstødende Områder. 1922. Lovforslag nr. 81 af 11. marts 1924 og

efterfølgende »LOV (nr. 137-1925) om Afvanding af Marsken ved Tønder« vedtaget af Rigsdagen den 18. april 1925, p. 3 (Bemærkninger).

Landsarkivet for Sønderjylland Kommissionen vedr. afvanding af Tøndermarsken nr. 2010-6: Gruppeordnede sager B: Afvandingsplan med overslag m.m.

LITTERATUR

- Elsemarie Dam-Jensen m.fl. (red.): *Det grænseløse landskab*. Tønder, 2008.
- Kjeld Hansen: *Det tabte land. Den store fortælling om magten over det danske landskab*. København, 2008.
- H. Lausten-Thomsen: *Tønder-Bogen: Det 3. danske Hjemstavnskursus afholdt i Tønder 2.-8. sept. 1925*. Indlæg af ingeniør Ulrik Pedersen: »Projekt i Hovedtræk for Afvandingen af Tønder-Marsken«, og indlæg af kunstmaler Erik Struckmann: »Dansk Naturfredning«.
- Niels Kingo Jacobsen: *Træk af Tøndermarskens naturgeografi med særligt henblik på morfogenesen*. København 1964.
- Niels Kingo Jacobsen: »Rejsbymarsken. Miljø, stormfloder og digebygning på en eksponeret vesterhavskyst« i *De Danske Vade og Marskundersøgelser, Rapport nr. 9*. København 1972, p. 9-11.
- Jens Larsen: »Myggestik. (Malaria i Danmark)« i *Tidsskriftet Skalk*, 1977, nr. 3.
- Kai Pedersen: *Det tabte land i vest*. 1990.
- Troels Rasmussen: *Den dansk-tyske traktat 1922*. Åbenrå, 1997.
- H. Wienberg Rasmussen: *Danmarks geologi*. Gjellerup 1966.
- Jesper Theilgård: *Det danske vejr*. København, 2006.
- H. Valentin: *Die Grenze der letzten Vereisung im Nordseeraum*. Hamburg 1955.
- Carl Wesenberg-Lund i »En henstilling til Overvejelse i Anledning af de store Afvandingsprojekter« i *Sønderjysk Månedsskrift*, 1925-1926.

NOTER

1. Valentin, 1955.
2. Jacobsen, 1964, s. 16-19.
3. Pedersen, 1990.
4. Larsen, 1977, s. 18.
5. Jacobsen, 1972, s. 9-11.
6. Theilgård, 2006, s. 358.
7. Rasmussen, 1997.
8. Hansen, 2008, s. 189.
9. Lovforslag nr. 81 af 11. marts 1924 og efterfølgende »LOV (nr. 137-1925) om Afvanding af Marsken ved Tønder« vedtaget af Rigsdagen den 18. april 1925, p. 3 (Bemærkninger).
10. *Sønderjysk Månedsskrift* 1925/26, s. 40ff.
11. Brevsamlingen blev jeg opmærksom på gennem en tidligere kollega i Sønderjyllands Amts Vandløbsafdeling, landinspektør Jørgen Nicolajsen. Under arbejdet med at restaurere be- og afvandingssystemet i Tøndermarskens ydre koge midt i 1990'erne dukkede forslaget op fra arkivet i amtets kælder på Jomfrustien i Tønder.
12. Hansen, 2008, s. 98.
13. Dam-Jensen, 2008, s. 62.
14. Kommissionen vedr. afvanding af Tøndermarsken nr. 2010-6: Gruppeordnede sager B: Afvandingsplan med overslag m.m. Projekt i Hovedtræk for Afvandingen af Tønder-Marsken. Det endelige projekt med følgebrev af 10. november 1925 til Digebestyrelsen.

Zusammenfassung

Zwischen 1925 und 1933 wurden die Marschen bei Tønder entwässert. Große Landwirtschaftsareale wurden dadurch gewonnen, was auch der Grund für das Projekt war. Obwohl die Zeit reif für eine Verbesserung der Böden und für technische Neuerungen war, gab es

auch kritische Stimmen. Einer der Kritiker war der Maler Emil Nolde, der starken Rückhalt bekam vom dänischen Naturschutzverband. Der Verfasser berichtet in dem vorliegenden Artikel von den Diskussionen, die dem großen Entwässerungsprojekt vorausgingen – und von Emil Noldes Alternative, bei der der Eingriff in die Natur weniger umfassend gewesen wäre. Noldes Vorschlag, der u.a. einen vorgezogenen Deich beinhaltete, wurde jedoch von den Behörden abgelehnt. Søren Ellers Fazit ist, dass diese Ablehnung aus heutiger Sicht zu bedauern sei.